צלם אלוהים: שוויון ואחריות

ר' ד"ר ש"י הלד - held@hadar.org

בראשית תשפ"ז

על פי ספר בראשית האדם נברא בצלם אלוהים (בראשית א:כו-כז). אבל מה זה אומר? באופן מפתיע, ספר בראשית עצמו אינו מספק הסבר, ולכן פרשנים לאורך הדורות הציעו מגוון פרשנויות למושג של צלם אלוהים. רוב הפרשנויות הללו מזהות את צלם אלוהים שבאדם בתכונה אנושית: לדברי הרמב"ם, צלם אלוהים הוא שׂכל האדם (מורה נבוכים א:א); רבי מאיר שמחה מדווינסק (1843-1926) חושב שזהו הרצון החופשי (משך חכמה על בראשית א: כו, לא) ועל פי רבי אליהו דסלר (1892-1953), צלם אלוהים הוא היכולת של האדם לתת לזולת בנדיבות וברוחב לב.[1] פרשנויות אלה מצביעות על התכונות האנושיות הנעלות ביותר בעיניהם של ההוגים השונים, אולם בתורה עצמה קשה למצוא להן סימוכין. השאלה נותרת אם כן בעינה: לָמָּה התורה מתכוונת באומרה שהאדם נברא בצלם אלוהים? לאיזה קיום אנושי – לאילו יחסים עם שאר הבריאה – מְכַוֵּן היות האדם נברא בצלם אלוהים?

בפירושו על ספר בראשית, רבי סעדיה גאון (882-942) טען כי בריאת האדם בצלם אלוהים משמעה מינויו למושל על הבריאה (פירוש רס"ג על בראשית א:כו): "עשה אותו כדמותו בענין השלטון והממשלה…שהכל תלוי בו, כמו שהוא יתעלה שליט על הכל". הרס״ג מביא כראיה לפירושו את הציווי: "פְּרוּ וּרְבוּ וּמִלְאוּ אֶת־הָאָרֶץ וְכִבְשֻׁהָ וּרְדוּ בִּדְגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל־חַיָּה הָרֹמֶשֶׂת עַל־הָאָרֶץ" (בראשית א:כח).

ההשוואה לתרבות המזרח הקדום חושפת בפנינו את התעוזה שבמסר הזה. כתבים מן המזרח הקדום מתארים כמה מלכים (וכוהנים) כצלם או תמונה של הכוח האלוהי.[2] המלך משמש כנציג או סוכנה של הישות האלוהית עלי אדמות ואמצעי התיווך שדרכו יורד השפע האלוהי לעולם.[3] בניגוד חריף לתפיסה זו, התורה מצהירה כי כל בני האדם – הדיוטות ומלכים כאחד – כולנו אמצעי תיווך לברכת הקב״ה.[4] פרק א בבראשית מבטא אפוא מהפך

---

[1] הרב אליהו דסלר, מכתב מאליהו, כרך א, עמ' לב.
[2] לכמה דוגמאות לקריאה מן העולם הקדום ראו לוינסון, הבריאה וקיום הרוע, 114.
[3] מידלטון, בצלם החירות, 22-108.
[4] ראו לוינסון, הבריאה וקיום הרוע, 114.

דמוקרטי בתוך האידיאולוגיה המלוכנית של המזרח הקדום: כנגד תפיסה לפיה בני אדם מסוימים נועדו למשול באחרים, התורה מתעקשת כי כולנו מלכים.[5]

מה הקשר בין תפיסה זו, המניחה שוויון בין בני האדם, לבין שאלת היחס בין האנושות לשאר הבריאה? מתוקף תפקידם כשליחי אלוהים, בני האדם מצווים למשול בארץ: "פְּרוּ וּרְבוּ וּמִלְאוּ אֶת־הָאָרֶץ **וְכִבְשֻׁהָ וּרְדוּ** בִּדְגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל־חַיָּה הָרֹמֶשֶׂת עַל־הָאָרֶץ". האם פירוש הדבר שהתורה חושבת שהעולם נברא רק כדי לשרת את האנושות? הפסוקים בבראשית א חוזרים ומספרים לנו שוב ושוב בסוף כל אחד מימי הבריאה כי "וַיַּרְא אֱלֹקִים כִּי־טוֹב" (א:ד, י, יב, יח, כא, לא). כפי שהראה הרמב"ם, הבריאה נתפסת כטובה עוד לפני כניסתה של האנושות לזירה ובלי קשר אליה (מורה נבוכים ג:יג). (אחד הדברים המופלאים ביותר בתורה הוא שאלוהים לעולם לא מכריז 'כי טוב' על האדם. ייתכן שבעיניה של התורה, שאלת טיבה של האנושות טרם הוכרעה).

יתר על כן, פרק א בבראשית חוזר ומדגיש את העובדה שאלוהים בורא את מגוון הזנים והמינים של החי והצומח: "דֶּשֶׁא עֵשֶׂב מַזְרִיעַ זֶרַע עֵץ פְּרִי עֹשֶׂה פְּרִי **לְמִינוֹ** (א:יא); אֵת **כָּל־נֶפֶשׁ** הַחַיָּה הָרֹמֶשֶׂת אֲשֶׁר שָׁרְצוּ הַמַּיִם לְמִינֵהֶם **וְאֵת כָּל־עוֹף כָּנָף לְמִינֵהוּ** (א:כא); אֶת־חַיַּת הָאָרֶץ **לְמִינָהּ** וְאֶת־הַבְּהֵמָה **לְמִינָהּ** וְאֵת כָּל־רֶמֶשׂ הָאֲדָמָה **לְמִינֵהוּ** (א:כה)". אלוהים מברך את חיות המים והציפורים באותה לשון שבה הוא מברך את האדם: "פְּרוּ וּרְבוּ וּמִלְאוּ".[6] הסיפור המקראי הוא גם שיר הלל למגוון הביולוגי, הנתפס חד-משמעית כטוב בזכות עצמו.

אם כן, התורה רואה בבריאה כולה דבר רב ערך מצד עצמו. על האנושות הוטלה המשימה "לרדות" בה – אך מהי טיבה של הרדייה או הריבונות של האדם? התפיסה של האדם כמלך שמושל על הבריאה מעוררת ברבים מאיתנו אי נוחות, שכן שלטון המלך נתפס ביסודו כמוסד כוחני – והמלכים כשליטים שמנצלים את נתיניהם.

אבל האם התנ"ך אכן שואף למלך כזה? הנביא יחזקאל נוזף במלכי ישראל, שאמורים לשמש "רועים" לעם ישראל ובמקום זאת דואגים לרווחתם הפרטית. "אֶת־הַנַּחְלוֹת לֹא חִזַּקְתֶּם וְאֶת־הַחוֹלָה לֹא־רְפֵאתֶם", מאשים הנביא, "וְלַנִּשְׁבֶּרֶת לֹא חֲבַשְׁתֶּם וְאֶת־הַנִּדַּחַת לֹא הֲשֵׁבֹתֶם וְאֶת־הָאֹבֶדֶת לֹא בִקַּשְׁתֶּם וּבְחָזְקָה רְדִיתֶם אֹתָם וּבְפָרֶךְ" (יחזקאל לד:ד, ראו גם א-ו). שליטים אנוכיים שאינם דואגים לשלומם של החלשים יטעמו את זעמו של אלוהים.

גם תהילים עב, מזמור תפילה לשלום המלך, מתאר את התכונות הרצויות במלך: "יָדִין עַמְּךָ בְצֶדֶק וַעֲנִיֶּיךָ בְּמִשְׁפָּט... יִשְׁפֹּט עֲנִיֵּי־עָם יוֹשִׁיעַ לִבְנֵי אֶבְיוֹן וְיַדַּכֵּא עוֹשֵׁק... יִפְרַח־בְּיָמָיו צַדִּיק וְרֹב שָׁלוֹם עַד־בְּלִי יָרֵחַ... כִּי־יַצִּיל אֶבְיוֹן מְשַׁוֵּעַ וְעָנִי וְאֵין־עֹזֵר לוֹ. יָחֹס עַל־דַּל וְאֶבְיוֹן וְנַפְשׁוֹת אֶבְיוֹנִים יוֹשִׁיעַ" (תהילים עב: ב, ד, ז, יב-יג).

---

[5] ראו מידלטון, בצלם החירות, 121. ראו גם למשל לוינסון, הבריאה וקיום הרוע, 111-117; סרנה, בראשית, 12.

[6] ככל הנראה הברכה של היום החמישי (בראשית א:כב) מורחבת גם לחיות האדמה שנבראו ביום השישי, אם כי הכתוב לא אומר זאת מפורשות.

אם מפרק א בבראשית למדנו שבני האדם נועדו למלוך על מעשה הבריאה – מיחזקאל ומתהילים עולה בצורה חד משמעית מהי מהות הריבונות אותה אנחנו נקראים לכונן: שלטון שדואג לאנשים ובפרט לחלשים ולחסרי הישע. במילים אחרות, הריבונות של האדם על העולם היא ציווי לדאוג לעולם ולצרכי הבריאה.[7] אם כן, בראשית א איננו רישיון לנצל את העולם, כי אם ציווי לטפח אותו ולשמור עליו.

הריבונות האנושית על הבריאה איננה שליטה מוחלטת; תפקידנו להוציא לפועל את רצון האל עבור הבריאה, ולא את רצוננו. בפירושו על האמירה בתהילים קטו :טז כי "הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לַה׳ וְהָאָרֶץ נָתַן לִבְנֵי־אָדָם" כותב אבן עזרא: "חסרי דעה חשבו כי ממשלת האדם בארץ כממשלת השם בשמים, ולא דברו נכונה, כי מלכות השם בכל משלה! רק פירוש 'נתן לבני אדם' שהאדם כמו פקיד אלוהים בארץ, על כל מה שיש בה, והכל בדבר השם." גם כשהאדם שולט על העולם הוא נותר "פקיד אלוהים" ולא אדון על הבריאה.

להתייחס ברצינות למה שפרק א בבראשית מלמד אותנו, פירושו להחזיק בתוכנו שתי מציאויות במקביל. מחד, עומדת התפיסה ההיררכית של התורה בנוגע לבני האדם ובעלי החיים: חיי אנוש קודמים.[8] ומאידך עומדת האחריות האדירה המגיעה עם העליונות של המין האנושי – הציווי למשול בבריאה באופן שמבטא (כמו המלך המתואר בתהילים עב) אחריות ודאגה.

זהו הציווי המוסרי העומד ביסוד בריאת האדם בצלם אלוהים: כל אדם, כל אחד מאיתנו, אחראי על העולם ועל מעשיו.

שבת שלום.

---

[7] ראו לימבורג, "למי אכפת מכדור הארץ?", 50.
[8] ראו תוספתא בבא מציעא פרק יא הלכה לג.